

НАПРЯМКИ ПІДГОТОВКИ ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ ЧЕРНІГІВСЬКИМ ГУБЕРНСЬКИМ ЗЕМСТВОМ (60-70 РР. ХІХ СТ.)

У статті розкривається діяльність земських установ Чернігівської губернії з підготовки та підвищення освітнього рівня вчителів початкових народних училищ на початку їх існування. Основну увагу приділено створенню та діяльності земської вчительської семінарії, утриманню стипендіатів у різних навчальних закладах, проведенню вчительських з'їздів та курсів.

Ключові слова: підвищення кваліфікації, вчителі, земська вчительська семінарія, земства.

Сучасна загальноосвітня школа має забезпечувати всебічний розвиток дитини як особистості, розвивати її нахили, здібності, таланти, формувати загальнолюдські цінності тощо. Тому ключову роль у навчально-виховному процесі відіграє кваліфікований педагог. У зв'язку з цим актуальним є питання підготовки та підвищення кваліфікації вчительських кадрів у різні періоди розвитку цієї проблеми, серед яких можна виокремити початковий етап діяльності земських установ Чернігівської губернії (60-70 рр. ХІХ ст.).

Вивчення даного питання розпочалося ще в дореволюційній Росії. Зокрема, варто відмітити роботи дослідників Б. Веселовського та В. Чарнолуського [9], які проаналізували напрямки діяльності земств із підготовки та підвищення кваліфікації вчительського персоналу й участь у цих заходах губернських та повітових земств Російської імперії. Вони дали критичну оцінку політиці Міністерства народної освіти, дії якого зводилися переважно до контролю, обмеження та перешкоджання ініціативам земств. Варто згадати і працю Є. Звягінцева, котрий досліджував учительські курси як один із способів продукування земськими установами педагогічних кадрів, виокремивши і давши короткі характеристики періодам їх роботи в цій сфері [14]. Фактичний матеріал щодо діяльності земств із формування кваліфікованого вчительського персоналу та підвищення його освітнього рівня міститься у працях місцевих дореволюційних дослідників, які розглядали цю проблему на рівні всієї губернії (М. Жданович [11]) та окремих повітів (О. Клешпер та ін. [15]). Окремі питання з означеної теми висвітлені радянськими науковцями В. Борисенком та Н. Пірумовою [7]. Сучасні історики (А. Боровик, Р. Гавриш, О. Дмитренко, Л. Бадья [8]) також приділили увагу праці земських установ в організації вчительських курсів, Чернігівської земської вчительської семінарії тощо. Втім, діяльність Чернігівського губернського земства з підготовки вчительських кадрів та підвищення їх кваліфікації протягом 60-70 рр. ХІХ ст. висвітлена лише частково та фрагментарно, а тому потребує окремого дослідження.

Метою даної статті є розкриття напрямків підготовки та підвищення освітнього рівня вчителів початкових народних училищ земськими установами Чернігівської губернії на початковому етапі існування земств.

© Потій Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧНПУ ім. Т.Г.Шевченка.

Для реалізації поставленої мети зосередимо увагу на діяльності губернського та повітових земств з підготовки учителів (організація земської учительської семінарії, утримання стипендіатів у різних навчальних закладах) та підвищенні кваліфікації педагогів (проведення учительських з'їздів та курсів).

Земські установи Чернігівської губернії, відкриваючи початкові народні училища, мали право пропонувати кандидатів на посади вчителів. Зважаючи на важливість забезпечення шкіл освіченими педагогами, вони вживали заходи для їх підготовки та підвищення кваліфікації. Про необхідність проведення цієї роботи свідчили результати дослідження стану шкільної справи в 1869 р., яке виявило, що в діючих церковнопарафіяльних, земських, приватних, міністерських школах учителями працювали 228 священників, 47 священнослужителів, 11 дияконів, 59 дяків, 9 паламарів, 15 відставних солдатів, 13 козаків, 14 міщан, 41 селянин, 9 дворян, 8 вихованців духовної семінарії, 2 позаштатних дяки, 2 вдови дяків, 1 дружина колезького регістратора, 1 дочка поміщика, 5 синів священників, 2 сини дияконів, 1 син дячка, 1 син купця, 1 писар, 1 фельдшер, 2 підпоручики, 1 поручик. Також 1 учитель закінчив курс філософських наук, 3 педагоги були випускниками повітового училища, 2 – духовного училища, 2 – гімназії, 1 склав екзамен на вчителя в гімназії тощо [12, с. 69-70].

Звичайно, за такого педагогічного складу шкіл про високий рівень освіти не йшлося. Адже в початкових навчальних закладах лише поверхово навчали читати, писати, основ Закону Божого й арифметики, освітній процес мав безсистемний характер. Відвідування школярами училища залежало лише від особистого бажання дітей і батьків. Крім того, учителі застосовували фізичні покарання [12, с. 72-73]. Наставники байдуже ставилися до виконання своїх обов'язків через те, що навчали здебільшого безкоштовно. Та навіть незначна кількість світських учителів, як зазначала Козелецька повітова земська управа в 1869 р., не мала достатньої освіти для викладання у початкових народних училищах [16, с. 51, 53]. Як наслідок, селяни не бачили результатів навчання своїх дітей, а тому не бажали віддавати їх до школи. Земські установи протягом кількох десятиліть вимушені були боротися з негативним ставленням селян до школи.

Потреба забезпечення початкових народних училищ педагогами поставила перед земствами Чернігівської губернії завдання відкриття навчальних закладів для їх підготовки. Цим питанням опікувалося губернське земство. У 1865 р. губернські земські збори прийняли рішення асигнувати 2800 руб. на заснування при Чернігівській гімназії педагогічної школи, в якій навчалось б 30 стипендіатів, по 2 від кожного повіту. Проте попечитель Київської шкільної округи не дав дозволу на її відкриття через відсутність закону, який би дозволяв “постороннім ведомствам, обществам или частным лицам открытие подобного рода заведений”. Наступного року губернські збори знову клопоталися про відкриття семінарії, але вже при Чернігівській губернській й училищній раді та під її керівництвом [40, с. 170-171]. Проте вчительська школа не була відкрита.

Натомість Міністерство народної освіти в 1866 р. запропонувало готувати вчителів у спеціально створених педагогічних класах при повітових училищах і переважно з вихованців училищ. Для цього із бажаючих працювати педагогами відбиралися кандидати віком від 18 р. з достатнім рівнем знань, розумовим розвитком і “безукоризненою нравственностью”. Обрані особи практикувалися в парафіяльному училищі міста та отримували теоретичні знання [30, арк. 12-12 зв.].

Тому в 1867 р. Чернігівські губернські земські збори із залишку за попередній рік 2800 руб. асигнували 1800 руб. на утримання стипендіатів у повітових училищах, а 1000 руб. було надано ремісничому класу при Сирітському домі. Згодом витрати на стипендіатів (40 чол.) зросли до 2700 руб. У випадку відкриття вчительської семінарії чи педагогічних курсів вони були зобов'язані поповнити свою освіту [40, с. 171]. Також виділено кошти для утримання стипендіатів у Чернігівській, Новгород-Сіверській, Ніжинській чоловічих та Чернігівській

жіночій гімназіях [5, с.62]. Допомога вихованцям середніх навчальних закладів продовжувалася й у наступні роки та поступово зростала.

Подібні заходи з підготовки вчителів вживали й повітові земства. Зокрема, з 1867 р. Ніжинське земство почало щорічно виділяти кошти для навчання в повітовому училищі стипендіатів, які були відібрані штатним наглядачем того ж училища по 1 особі від кожної волості й лише від Ніжинської – 2 особи. Після закінчення училища вони мали відпрацювати у земських школах 4 роки [33, с. 42-43]. Борзнянське повітове земство на чергових земських зборах 1867 р. прийняло рішення утримувати в повітовому училищі по 1 особі стипендіатів від кожної волості. Проте з відкриттям учительської семінарії вони мали продовжити своє навчання, а згодом учителювати 4 роки [4, с. 115-116]. У 1868 р. Глухівські повітові земські збори ухвалили утримувати при Глухівській прогімназії 5 стипендіатів [13, с. 69]. Отже, одним із напрямків підготовки вчителів стало утримання губернським та повітовими земствами стипендіатів, які навчалися в повітових училищах та гімназіях. Але в перспективі випускники цих навчальних закладів мали поглиблювати знання у спеціальних педагогічних закладах.

Утім, Чернігівське губернське земство не полишало надії відкрити вчительську семінарію. Втретє відповідне рішення було прийняте черговими губернськими земськими зборами 28 листопада 1869 р. [23, с. 72]. Попечитель Київської шкільної округи 21 березня 1870 р. після внесення коректив відповідно до його вказівок затвердив статут семінарії. Відкриття семінарії здійснювалося на основі закону про приватні навчальні заклади, прийнятого в 1868 р., згідно з яким керівництво освітнім процесом, призначення й звільнення працівників належало засновникам, проте навчальний заклад не отримував допомоги з казни, а викладачі не користувалися пільгами від держави [41, с. 32].

Для вчительської семінарії було збудовано приміщення, вартість якого, згідно з розрахунками, дорівнювала 9822 руб. 39 1/4 коп. [23, с. 76]. 17 листопада 1870 р. у цьому будинку розпочалося навчання [19, с. 80-81]. Фінансувало вчительську семінарію Чернігівське губернське земство. Витрати на утримання становили 6070 руб., з яких 1500 руб. – заробітна плата директора, по 1200 руб. отримували два учителі, 600 руб. – законовчитель, 100 руб. – учитель співів, по 60 руб. виплачувалося сторожу та технічному працівнику щорічно, на навчальні посібники й постійну бібліотеку виділялося 50 руб., на канцелярські витрати – 150 руб., медичну допомогу – 200 руб., опалення, освітлення, ремонт приміщення та меблі – 400 руб. та на непередбачувані витрати – 100 руб. [43, с. 37]. Відповідно до статуту семінарії її вихованці мали проживати в родичів або на приватних квартирах. 29 жовтня 1870 р. губернські земські збори прийняли рішення про купівлю будинку в колезького асесора В. Василевського й облаштування в ньому гуртожитку [6, с. 131].

У навчально-виховному плані семінарія підпорядковувалася попечителю Київської шкільної округи. Господарським станом закладу опікувалася губернська земська управа. Директор семінарії та викладачі обиралися губернською земською управою з осіб з вищою освітою та педагогічним досвідом і затверджувалися попечителем шкільної округи, а законовчитель – єпархіальним керівництвом. Вищим органом, який здійснював безпосереднє керівництво навчальним закладом, була рада семінарії у складі голови – директора, законовчителя й викладачів. Постійним членом ради був голова губернської земської управи чи один із її членів. Рада семінарії опікувалася навчальним процесом, справами, які стосувалися вихованців семінарії (прийом учнів, переведенням їх у наступний клас, видання свідоцтв на звання вчителя) та господарчими питаннями. Першим директором було призначено колишнього вчителя російської словесності 1-ої Київської гімназії статського радника Г. Луцицького, а вчителями – Я. Барзиловського, М. Бялопольського і законовчителя О. Юшкова [19, с. 80, 83-90].

Згідно зі статутом семінарія була відкритою установою. У земській вчительській семінарії безкоштовно навчалися стипендіати від повітових земств та

інших утримувачів і так звані “своєкоштни” студенти, які оплачували своє навчання самостійно. Але в одному класі кількість вихованців не повинна була перевищувати 40 чол. Курс навчання поділявся на 3 класи. До семінарії приймалися молоді люди віком від 16 р. Для вступу до семінарії абітурієнти складали відповідні екзамени та проходили медогляд [38, с. 92-93]. Майбутні вчителі отримували стипендію 80 руб., з 1873 р. – 100 руб., а з 1876 р. – 120 руб. [40, с. 177; 42, с. 255]. Після закінчення навчання стипендіати були зобов’язані відпрацювати в земських школах 3 р. [38, с. 95]. На перший курс навчання в земську вчительську семінарію було набрано 26 чол. від повітових земств, 1 чол. отримував стипендію від землевласника Ніжинського повіту К. Троцини та 8 чол. навчалися за власні кошти [19, с. 81]. У 1872/73 навчальному році в семінарії виховувалося 56 стипендіатів від повітових земств та 22 чол. сплачували навчання самостійно [28, с. 284]. У 1877/78 навчальному році в семінарії навчалось 94 чол., з яких 37 осіб – у першому класі, 33 – у другому та 24 – у третьому. З усіх студентів 64 чол. отримували стипендії, 29 – навчалися за власні кошти [29, с. 17].

Навчання розпочиналося із середини серпня й закінчувалося в середині червня. У семінарії викладалися Закон Божий, російська та церковнослов’янська мови, арифметика, основи геометрії, землемірство, лінійне креслення, природознавство, загальна й російська географія, російська історія, каліграфія, співи, заняття ремеслами й городництвом [38, с. 96]. Крім того, земство прагнуло дати вихованцям учительської семінарії не лише загальну освіту, але й ряд практичних знань, які могли знадобитися їм як у власному побуті, так і для навчання селян. З цих причин семінаристам надавалася можливість за бажанням ознайомитися зі щепленнями проти віспи [3, с. 119], городництвом та садівництвом [1, с. 143]. У 1874 р. Чернігівські губернські земські збори прийняли рішення про відкриття підготовчого класу, проте попечитель Київської шкільної округи не дав дозволу [36, с. 218-219].

Утім, Чернігівська земська вчительська семінарія проіснувала лише до липня 1878 р. Причиною її закриття стали вимоги Міністерства народної освіти віддати навчальний заклад під його управління на неприйнятних для губернського земства умовах. Зокрема, дискусійними були питання щодо утримання земством семінарії після її передання Міністерству, надання в користування гуртожитку та участь у будівництві нового приміщення [10, с. 194-199]. Не бажало губернське земство поступатися своїми управлінськими повноваженнями. Міністерство народної освіти вимагало змінити параграфи 13 і 14 статуту семінарії. У новій редакції директор мав обиратися, призначатися та звільнятися попечителем шкільної округи, а викладачі призначалися б директором і затверджувалися попечителем. Також від земства вимагалося доповнити статут параграфом, згідно з яким воно не мало право здійснювати будь-які розпорядження щодо керівництва вчительської семінарії, а лише звертатися до попечителя з цих питань [10, с. 199-202]. У результаті після численних дискусій Чернігівські губернські земські збори на засіданні 15 січня 1878 р. прийняли рішення закрити семінарію [2, с. 248].

Отже, Чернігівське губернське земство, прагнучи забезпечити сільські школи кваліфікованими педагогічними кадрами, відкрило й утримувало вчительську семінарію, яка, безумовно, приносила значну користь для розвитку освіти в губернії. Утім, Міністерство народної освіти, не бажаючи залишати в руках земства значний важіль впливу на виховання вчительського персоналу, а відповідно й на погляди населення, вимагало передання навчального закладу під його управління. У результаті земці відмовилися взяти на себе значні фінансові витрати для утримання урядової семінарії й закрили навчальний заклад.

Важливим напрямком діяльності земських установ Чернігівської губернії було підвищення кваліфікації вчителів. Адже на початку своєї діяльності на ці посади призначалися особи без відповідної освіти. Так, повітові земства були вимушені пропонувати на посади вчителів священників. Але останні не могли регулярно та правильно проводити заняття через потребу виконання своїх безпосередніх обо-

в'язків [22, арк. 1-1 зв.]. Також тривалий час кандидати в учителі відбиралися з випускників повітових училищ та духовних навчальних закладів. Зокрема, у звіті Стародубської повітової земської управи за 1870-1871 рр. указувалося, що посади вчителів займали: у 4 училищах – випускники Стародубського повітового училища, у 1 – випускник Погарського повітового училища, у 2 – вихованці Чернігівської духовної семінарії, у 1 – звільнений з середнього відділення Орловської духовної семінарії та в 3 училищах – священники [20, с. 115-116].

Проблема низького освітнього рівня вчителів початкових народних училищ спостерігалася не лише в Чернігівській губернії, але й загалом в Російській імперії. Тому, за словами відомого педагога М. Корфа, при виборі народного вчителя головним критерієм були не наявні в нього знання, а здатність до навчання. Одним із напрямків діяльності земств з підвищення кваліфікації педагогів стало проведення вчительських з'їздів. У кінці 60-х – першій половині 70-х рр. XIX ст. з'їзди не лише не заборонялися, але й заохочувалися навчальною адміністрацією. Вони виконували завдання підвищення освітнього рівня педагогів, заміняли загально-освітню й педагогічну підготовку, сприяли поширенню навчальної літератури та виконували функцію дорадчих зібрань [14, с. 47]. У 1870 р. міністр внутрішніх справ повідомив губернаторів, що з'їзди вчителів, які організовували земства, мали відкриватися лише за узгодженням із дирекцією народних училищ, через попечителя шкільної округи, за дозволом Міністерства народної освіти. Також проведення з'їздів мало відбуватися під безпосереднім контролем інспекторів народних училищ. Згідно з вимогами Міністерства народної освіти зібрання вчителів мали бути закритими, відбуватися під час літніх чи зимових канікул та за участю членів училищних рад. Програми з'їздів мали затверджуватися попечителем [17, с. 31].

У Чернігівській губернії вчительські з'їзди відбувалися на рівні повітів. Так, влітку 1870 р. у Конотопському повіті була проведена ревізія шкіл, яка виявила неготовність осіб, які займали вчительські посади, до педагогічної діяльності. Тому задля ознайомлення педагогів з методикою викладання в початковій школі під керівництвом штатного наглядача та викладачів повітового училища був проведений вчительський з'їзд [39, с. 50-53]. Також Борзнянське повітове земство організувало з'їзд учителів, який відбувався протягом 6 днів з 7 серпня 1871 р. у м. Борзни під керівництвом інспектора народних училищ. Керували навчальним процесом викладачі Чернігівської земської вчительської семінарії М. Бялопольський та Я. Бардзиловський [19, с. 69].

Отже, для підвищення рівня знань педагогів земські установи проводили вчительські з'їзди, на яких здійснювався обмін досвідом та знайомство з кращими методами викладання. Попри те, що за такий короткий час учительські з'їзди не могли кардинально вплинути на освітній рівень сільських наставників, проте вони давали принаймні мінімальні відомості з методики викладання у школі, вказували на значення їх роботи, спонукали до самоосвіти.

Ще одним напрямком діяльності губернського та повітових земств Чернігівської губернії з підвищення кваліфікації сільських наставників була організація вчительських курсів. Перші літні вчительські курси проведені Чернігівським губернським земством з 15 липня по 15 серпня 1873 р. У курсах взяли участь 55 учителів, яким губернське земство асигнувало кошти на проїзд та проживання по 50 руб. для кожного. Серед них не було вчителів від Суразького й Мглинського повітових земств, які не повідомили причин відсутності педагогів зі своїх повітів, та Ніжинського повіту, земство якого організувало окремі курси. Серед слухачів були вчителі, котрі самостійно оплатили свій проїзд і проживання. Загалом на проведення курсів губернське земство витратило 2750 руб. Керівником курсів був директор Чернігівської земської вчительської семінарії, а вели заняття викладачі земської вчительської семінарії, Чернігівської гімназії та інспектор народних шкіл Київської губернії [28, с. 287-288]. Навчання здійснювалося у формі теоретичних і практичних занять. На теоретичних лекціях учителі вивчали мето-

дику викладання російської мови, арифметики, пояснювального читання, елементарної граматики, наочного навчання, вітчизнознавства та креслення. Також учителі ознайомилися із загальними прийомами навчання письма, елементарними відомостями з хімії й фізики тощо. На практичних заняттях керівники та учителі-практиканти в зразковій школі проводили уроки з російської мови, арифметики, вітчизнознавства, природознавства, церковнослов'янської мови, хорошого співу, гімнастики, креслення та малювання, які потім детально аналізувалися. Значну увагу було приділено питанню гігієни навчання: зручності приміщень, класним меблям, правильному розподілу часу навчання та відпочинку. На останньому занятті вчителі підняли питання про проблеми школи в Чернігівській губернії й прохали керівників курсів передати їх звернення губернській земській управі [27, с. 80-82, 111].

Загальногубернські вчительські курси відбувалися під час літніх канікул у 1874 та 1875 рр. Зокрема, у 1874 р. курси були організовані при вчительській семінарії і тривали з 10 серпня по 6 вересня. У курсах взяв участь 41 учитель. Керівником був директор семінарії Л. Жданович, викладачами – П. Солонина, М. Бялопольський. Організація та робота в зразковій школі була доручена випускнику семінарії, учителю приватної школи в Козелецькому повіті Т. Лубенцю [25, с. 58, 69]. У 1875 р. педагогічні курси були проведені з 4 по 14 серпня під керівництвом викладача гімназії при Санкт-Петербурзькому філологічному інституті В. Гербача лише для 36 учителів. Мала кількість учасників пов'язувалася з тим, що програма курсів була затверджена попечителем Київської шкільної округи лише 20 липня [18, с. 80]. Незважаючи на коротку тривалість, усі заплановані програмою предмети були вичитані, окрім методики викладання співів та управління училищем [24, с. 81-84]. Проте відмітимо, що на противагу першим вчительським курсам на наступних губернське земство асигнувало кошти лише на заробітну плату викладачам курсів (по 500 руб.) [34, с. 180-181], кошти ж на проїзд і проживання вчителів асигнували повітові земства.

Також у цей період було започатковано організацію вчительських курсів для педагогів одного повіту. Відповідні курси були влаштовані Ніжинським повітовим земством у 1873 р. з 18 липня по 1 вересня. Вони відбувалися в м. Ніжині під головуванням директора ліцею князя Безбородька С. Чалого або інспектора ліцею Є. Белоброва. Безпосередньо керував заняттями барон М. Косинський. На курсах навчалися 15 учителів та 4 вчительки. Головним завданням було ознайомлення вчителів з кращими методами навчання дітей читання й письма, церковного співу та народних пісень, вітчизняної географії та історії. Серед предметів викладання були правила училищного облаштування та організація класної роботи [26, арк. 156, 160, 164-166]. На наступний рік було заплановано провести такі ж курси [32, арк. 180-184 зв.].

Отже, окремим напрямком діяльності земств Чернігівської губернії було проведення вчительських курсів для педагогів усієї губернії та окремих повітів. Їх головним завданням був не загальний розвиток сільських наставників, а ознайомлення з методикою викладання предметів зі шкільної програми та керівництвом навчальними закладами.

Проте з середини 70-х рр. XIX ст. Міністерство народної освіти поставило завдання взяти під свій контроль усі напрямки діяльності земських установ щодо підвищення кваліфікації учителів, у тому числі й проведення вчительських курсів. У той же час від земств вимагалось нести фінансові затрати при проведенні таких заходів, що викликало їх супротив. Це проявилось у прийнятті 5 серпня 1875 р. міністром народної освіти “Правил о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальнах народных училищ”. Вони посилювали контроль навчальної адміністрації за організацією і проведенням курсів. Так, згідно з Правилами для їх організації було необхідно отримати дозвіл від попечителя шкільної округи. Нагляд за проведенням курсів покладался на директора або інспектора народних училищ. Якщо педагогічні курси організовувалися при вчительських

семінаріях, директору семінарії доручалося призначення керівниками курсів викладачів навчального закладу, нагляд за курсами покладалася на самого директора. Якщо курси проводилися при інших навчальних закладах (міських училищах, двокласних сільських училищах), тоді керівники запрошувалися директором народних училищ і затверджувалися попечителем округи. Заняття на курсах були “совершенно обязательными” для учителів [31, с. 15-17].

Проте організація курсів, як і вчительських з'їздів, попри їх користь, майже припинилася. Училищна адміністрація створювала численні бюрократичні перепони або й взагалі не дозволяла їх проведення, як це сталося із запланованими Чернігівським губернським земством педагогічними курсами в 1876 р. [35, с. 194-195] та 1877 р., після чого губернське земство ухвалило більше не асигнувати кошти на їх організацію [37, с. 376-377].

Таким чином, земські установи Чернігівської губернії з початку своєї діяльності звернули увагу на проблему підготовки та підвищення кваліфікації вчительських кадрів. Основна організаційна та фінансова робота в цьому напрямку здійснювалася губернським земством. Повітові земства матеріально підтримували його ініціативи, а також ряд заходів здійснювали самостійно.

Основними напрямками підготовки земствами освічених педагогів було відкриття та фінансування Чернігівської земської вчительської семінарії, утримання стипендіатів у повітових училищах, гімназіях та вчительських семінаріях. З метою підвищення кваліфікації педагогічного персоналу початкових народних училищ губернське та повітові земства влаштовували загальногубернські вчительські курси, виділяли кошти на проїзд і проживання педагогів для участі в курсах, проводили з'їзди вчителів. Суттєвим чинником, що негативно впливав на масштаби та напрямки діяльності земств Чернігівської губернії в цій сфері, стали обмеження з боку Міністерства народної освіти, яке намагалося цілком контролювати профінансовані земством заходи з навчання та підвищення кваліфікації вчителів. Загалом, діяльність земств була активною та різносторонньою, а комплекс перелічених заходів сприяв підвищенню освітнього рівня педагогів та підготовці нових.

1. 11-го декабря 1874 года №6-й // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1874 г. – Чернигов, 1875. – С. 137-145.

2. 15 января 1878 года №8-й // Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1877 года, состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1878. – №1-4. – С. 221-248.

3. 8 декабря 1874 года №3-й // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1874 г. – Чернигов, 1875. – С. 116-119.

4. №10 сентября 2 дня 1868 года // Журналы заседаний Борзенского уездного земского собрания 1867 г. – Чернигов, 1868 г. – С. 113-123.

5. №5 27 ноября 1867 года. // Журналы заседаний очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1867 года. – Чернигов, 1867. – С. 43-64.

6. №6. 29 октября 1870 года // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1870 г. – Чернигов, 1870. – С. 128-165.

7. Борисенко В. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – Київ, 1980. – 155 с.; Пирумова Н. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до начала XX в. – Москва, 1986. – 270 с.

8. Боровик А.М. Українізація загальноосвітньої школи: перші кроки (1917-1920 рр.). – Чернігів, 2003. – 270 с.; Гавриш Р. Земська система навчання та виховання в Україні // Історія України. – 1998. – №40. – С. 6-7.; Бадья Л. Літні земські педагогічні курси для вчителів народної школи в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття // Рідна школа. – 2007. – №3. – С. 71-73.; Дмитренко О. З історії Чернігівської земської учительської семінарії // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 72-74.

9. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – СПб., 1909. – Т.1. – 724 с.; Чарнолуцкий В. Земство и народное образование // Русская школа. – 1910. – №3. – С. 28-52.

10. Доклад Губернской Управы, по вопросу, возбужденному Министерством Народного Просвещения о передаче земской учительской семинарии в ведение Министерства // Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1877 года, состоявшейся в январе 1878 г. // ЗСЧГ. – 1878. – №1-4. – С. 184-215.

11. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // ЗСЧГ. – 1906. – №4. – С. 50-74, №5. – С. 59-85, №6. – С. 82-112, №11-12. – С. 88-107, 1907. – №8. – С. 63-98.
12. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // ЗСЧГ. – 1906. – №4. – С. 50-74.
13. Жданович М. Очерк исторического развития деятельности Черниговского земства по народному образованию // ЗСЧГ. – 1906. – №5. – С. 59-85.
14. Звягинцев Е. Народная жизнь и школа. Выпуск II. – М., 1913. – 123 с.
15. Клеппер А. Итоги земской работы в области народного образования по истечении 25 лет. (Остерский уезд) // ЗСЧГ. – 1894. – №2-3. – С. 93-120.; Клеппер А. Краткий обзор образования в Козелецком уезде с 1865 по 1892 гг. // ЗСЧГ. – 1893. – №67. – С. 51-64.; С.Плкв. Народное образование в Нежинском уезде // ЗСЧГ. – 1884. – №2. – С. 37-54.
16. Клеппер А. Краткий обзор образования в Козелецком уезде с 1865 по 1892 гг. // ЗСЧГ. – 1893. – №67. – С. 51-64.
17. Летние учительские съезды и курсы // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1873. – №9. – С. 30-39.
18. Народное образование // ЗСЧГ. – 1875. – № 4-8. – С. 79-80.
19. Народное образование в Борзенском уезде (Из отчёта Борзенской Земской Управы за 1870/71 год) // ЗСЧГ. – 1871. – №1. – С. 60-94.
20. Народное образование в Стародубском уезде (Из отчёта Стародубской Управы за 1870/71 г.) // ЗСЧГ. – 1872. – №2. – С. 115-120.
21. Народное образование в Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1876. – №1-4. – С. 103-115.
22. Нежинская Уездная Земская Управа 5 ноября 1871 г. №2032 В Дроздовскую сельскую школу // Ніжинське відділення Державного архіву Чернігівської області (далі – НВ ДАЧО). – Ф. 778. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-1 зв.
23. Об устройстве в г.Чернигове учительской семинарии // ЗСЧГ. – 1870. – №2. – С. 71-85.
24. Отчёт о летних педагогических курсах для учителей и учительниц Черниговской губернии, в августе месяце 1875 года // ЗСЧГ. – 1875. – № 4-8. – С.81-105.
25. Отчёт о летних педагогических курсах при Черниговской Земской Учительской Семинарии в 1874 году // ЗСЧГ. – 1877. – №11. – С. 58-78.
26. Отчёт о летних учительских курсах, состоявшихся в г.Нежине в 1873 г. // НВ ДАЧО. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 156-171 зв.
27. Отчёт о первых педагогических курсах для народных учителей и учительниц Черниговской губернии // ЗСЧГ. – 1873. – №10. – С. 79-114.
28. Отчёт Черниговской Губернской Земской Управы за 1872-1873 год // ЗСЧГ. – 1873. – №10. – С. 6-312.
29. Отчёт Черниговской земской Управы за 1877-78 год // ЗСЧГ. – 1878. – №8-12. – С. 3-102.
30. Попечителя Киевского Учебного Округа Канцелярия Стол 1-й 1 февраля 1866 г. №672. Милостивый Государь Егор Васильевич // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 1016. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 12-12 зв., 33-33 зв.
31. Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ (Утверждены Министром Народного Просвещения 5-го августа 1875 г.) // ЗСЧГ. – 1875. – №11-12. – С. 15-23.
32. Программа для учительских курсов, которые предполагается открыть для народных учителей в г.Нежине в 1874 г., от 1 июля до 1 сентября, с указанием основания для открытия этих курсов // НВ ДАЧО. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 180-184 зв.
33. С.Плкв. Народное образование в Нежинском уезде // ЗСЧГ. – 1884. – №2. – С. 37-54.
34. Смета расходов на губернские земские повинности по Черниговской губернии, на 1875 год // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1874 г. – Чернигов, 1875. – С. 159-187.
35. Смета расходов на губернские земские повинности по Черниговской губернии на 1877 год // Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания очередной сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1877 года. – Чернигов, 1877. – С. 273-303.
36. Смета расходов на Губернские Земские Повинности по Черниговской губернии на 1876 год // Журналы Очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1875 г. – без вых. данных. – С. 193-221.
37. Смета расходов на Губернские Земские Повинности по Черниговской губернии на 1878 год // ЗСЧГ. – 1878. – №1-4. – С. 355-381.
38. Устав земской учительской семинарии в г.Чернигове // ЗСЧГ. – 1870. – №2. – С. 88-96.
39. Учреждение съезда сельских учителей в Конотопском уезде // ЗСЧГ. – 1870. – №5. – С. 50-53.
40. Холмский А. Свод постановлений Черниговского Губернского земского собрания 1865-1882 гг. – Одеса, 1884. – 729 с.
41. Чарнолусский В. Земство и народное образование (Продолжение) // Русская школа. – 1910. – №3. – С. 28-52.

42. Шостак И. Свод постановлений Кролевецкого земства по народному образованию с 1865 по 1890 год // ЗСЧГ. – 1892. – №11. – С. 31-272.

43. Штат земской учительской семинарии в г.Чернигове // ЗСЧГ. – 1870. – №2. – С. 37.

В статье раскрывается деятельность земских учреждений Черниговской губернии по подготовке и повышению образовательного уровня учителей начальных народных училищ в начале их существования. Основное внимание уделено образованию и деятельности земской учительской семинарии, содержанию стипендиатов в разных учебных заведениях, проведению учительских съездов и курсов.

The article deals with the Chernihiv province councils' (Zemstva) activities in the field of training and professional development aimed at the primary popular schools teachers at the initial stage of the popular schooling existence. The main attention is focused on the educational and other activities of the Council's teacher's seminary, scholarship issues in different educational institutions, organization of teacher's assemblies and courses.